

ספר היובל

מכון אבשלום לידיעת הארץ
שנים 1952/3-2002/3

ערכו: גבריאל הורוביץ, אלו שילר
וגבריאל ברקאי

מכון לידיעת הארץ ע"ש חיים אבשלום
עמותה רשומה מיסודה של הסתדרות העובדים הכללית החדשה
הוצאת ספרים אריאל

2004

השתרשות גידול תפוח הזהב בראשית ההתיישבות הציונית¹

לזכר חותני ר' בצלאל איקסק ז"ל, אשר ראשית
דרכו בארץ הייתה בפרדסים והמשכה עם פרדסים.

בתולדות החקלאות בארץ-ישראל, יותר בתולדות התיישבות היהודים המחודשת
בדורותינו, תופס גידול ההדרים ובעיקר גידול ה'שמוטי', מקום נכבד ביותר. ה'שמר
טי' לא היה גידול מסורתי בין הגידולים הנהוגים בארץ מימים ימימה, אף לא היה
גידול שהונהג בארץ זה מקרוב - דוגמת גידול גפן היין - בעקבות הצלחתו בחוץ
לארץ. ה'שמוטי' היה 'המצאה' חדשה לארץ וחדשה למשק היהודי. התפשטותה
סייעה לביסוסו הכלכלי של היישוב היהודי למד האכזבות החקלאיות, הפיחה
תקווה בכשרו להיות, ביום מן הימים, חי נשא עצמו. בדפים הבאים יעשה ניסיון
לתאר את התקופה הראשונה להתפשטות גידול ה'שמוטי' בארץ ואת חידושי
היהודים בתרבות הגידול.

מוצא ה'שמוטי'

ה'שמוטי', או תפוח הזהב היפואי, הוא זן מזני תפוחי הזהב המתקיים המיוחד
לארץ-ישראל חמן הופעתו בה, מאוחר יחסית. חוקר מוצא ההדרים התפשטותם
שמואל טולקובסקי, בספרו 'פרי עץ הדרי' (1966) אומר, כי האתרזג היה ראשון
ההדרים שהגיע לאיזור הים התיכון. זאת במאת השנים שלאחר כיבוש אסיה
המערבית בידי אלכסנדר מוקדון. העשות האתרזג ל'פרי עץ ההדר' אשר בארבעת
המינים, סייעה להפצתו. התפח הלימון הופיעו לראשונה בארצות הים התיכון
מיד לאחר שגילו הרומאים את הנתיב מים סוף להודו. זנים חדשים ומעולים של
תפוחי זהב מתקיים הגיעו לאירופה כתפוחי 'פורטוגל' וכתפוחי 'סין', לאחר מסע
ואסקו דהגאמה סביב אפריקה (טולקובסקי 1966, עמ' 193 ובעד מקומות). טולקו-
בסקי סובר כי פיסקה מסוימת בתלמוד הבבלי ניתנת לפירוש כעדות לכך שתפוחים
מתקיים היו גדלים בארץ-ישראל ובארם נהריים, במאות הראשונות לספירת
העמים. אולם הוא מדגיש, כי חוץ מפסקה זו לא מצאו שום אוכר מפורש של
תפוחי זהב מתקיים, הגדלים בארץ-ישראל, בשום תעודה הנוגעת לארץ-ישראל,
לפני אמצע המאה ה-19. על פי תיאורי נסעים ותיירים, שבקרו בארץ בשלוש
מאות השנים האחרונות ותארו את מראה עיניהם, מסיק טולקובסקי, כי פרדסים
של תפוחים מתקיים נמצאו בסביבות יפו במאה ה-18 ואולי אפילו כבר במאה ה-17

(שם, עמ' 195).

שלושה זני תפוח היו בארץ-ישראל, עם החל היהודים לעסוק בפרדסנות בסוף המאה הקודמת: ה'בלדי' (המקומי, 'בן הארץ'), ה'פרנסאווי' (ה'צרפתי'), ה'שמוטי'. ה'בלדי' נפוץ היה בארץ ובארצות השכנות. הפרנסאווי, הנדיר יחסית, שמו מעיד עליו - כך סובר טולקובסקי - שהוא בן חוץ לארץ. דלות טעמו ותכונות אחרות שלו מלמדות כי הגיע ארצה קודם להכנסת הזנים המתוקים והמעולים מצילוק ומהודו לאיזור הים התיכון. ה'בלדי' מצוי היום, לעתים, כפי שיוסבר להלן, בפרדסי ה'שמוטי', והפרנסאווי נדיר ביותר.² מה מקורו של ה'שמוטי', זה התפוח שפריו סגלגל, קליפתו עבה במקצת וניחוחו יחיד במינו?
הראשון לעסוק בשאלת מוצא ה'שמוטי' היה אהרן אהרנסון, בתחילת העשור השני של המאה ה-20. בחיבורו "יבול מיני הציטרוסים בתבל" משנת תרע"ה/1915, הוא נוקט את שתי הדרכים המצויות בידי חוקרי מוצא צמחי התרבות: דרך ניתוח תעודות ומסורות מן התקופות שחלפו, ודרך ניתוח יחסי הקרבה בין מינים חנים על פי תכונות ביולוגיות שונות (ניתוח ממצאים פרה-היסטוריים אינו ממין העניין בסוגיית ה'שמוטי'). בלא להרחיב את הדיבור על אודות הטעמים למסקנותיו הביור-לוגיות קובע אהרנסון, כי ה'שמוטי' הוא:

תוצאת הפראה הודית של שתי בנות מין (hybride) [!]. אך אפשר גם, כי ה'שמוטי' הופיע פתאום בפרדסי יפו על עץ תפוח זהב 'מלטה' ואולי עוד יותר נכון על 'מלטה בלדי' (Malta Blood), לאמר על עץ תפוח זהב מלטה שציפת פירותיו אדומה. יען כי למרות שאין סימן של אדם בציפתו של תפוח הזהב שלנו, אופיו הבוטני מראה על קרבה גדולה אל הפירות האדומים. הופעת בנות מינים חדשות כאלו אינה מן הנמנע אצל כל מיני פירות ובפרט בין פרי הציטרוסים. בשנים האחרונות התחבטו החוקרים הרבה בהופעות כאלה שקוראים Mutation (אהרנסון תרע"ה/1915, עמ' 5).

אהרנסון העדיף את האפשרות הראשונה על פני האפשרות השנייה (שם, בתקציר באנגלית, עמ' IV). הוא לא פירש מי הייתה בת המין השנייה שיצרה את ה'שמוטי' על ידי 'ההפראה' עם המלטה, או עם המלטה-בלד.
לאחר נתחו אחדים מספרי הנוסעים שביקרו בארץ-ישראל במאות ה-18 וה-19, ולאחר שחקר את בני הארץ, קבע אהרנסון כי:

מה שלמדנו עד כה הוא שה'שמוטי' נראה בפעם הראשונה ביפו בשנים שבין 1856 ובין 1859 בפרדס של אנטון איוב (הוא הפרדס בו התגוררו הבייליזים עם עלותם ארצה - שיכ) והיות שבימים ההם והשימוש בנפט עודנו בלתי נפוץ בארץ והיו משתמשים למאור בשמן זית ששמו בעששיות שצורתן וגדלן כביצת בנות היענה, והיו קוראים בערבית לעששיות אלו 'שמוטי', הלכך נתקבל השם 'שמוטי' גם לפרי שלנו שצורתו ביצית. אין אני ערב בעד המסורה הזאת ומוסר אני דברים כמו שקבלתים. לדידי אין הדבר נכון מצד התאריך [!]. קרוב לדאי הוא לי שה'שמוטי' נדע כבר לכל הפחות בעשר שנים לפני 1859 ואפילו לפני 1856, כי לולא זאת מדוע עמלו להביא את פרי פרדסינו בעמל רב לחצרות מלכים עוד לפני 1850 [...] על כל פנים כאשר התחיל יישוב בנו החדש בשנת 1882 היה כבר ה'שמוטי' כמעט תפוח הזהב היחידי שנראה בשוקי יפו (שם, 8).

טולקובסקי, שהרחיב והעמיק את חקר המקורות הכתובים (ספרים, מסמכים ודו-מיהם) ואת חקר המקורות האילמים (חפצי אומנות, תשמישי קדושה), בחפשו אחר תולדות ההדרים בעולם הרחב, קבל את גרסת אהרנסון בדבר המוצא המקומי של ה'שמוטי'. אך טולקובסקי הזכיר כי ישנה בארץ-ישראל מסורת מקומית האומרת, שה'שמוטי' הובא מחוץ לארץ בידי נזיר ארמני שחזר ארצה משליחות במזרח הרחוק, בתחילת המאה ה-18.³ עם זאת, מביא טולקובסקי עדות המחזקת את הגרסה המאחרת את הופעת ה'שמוטי' למאה ה-19. הוא אומר:

ישיש תושב יפו, אשר אביו היה בזמנו נציגה של חברת הביטוח לוידיס האנגלית בארץ-ישראל, סיפר למחבר לפני מלחמת העולם הראשונה, כי התיבה הראשונה של תפוזי 'שמוטי' החדשים נשלחה על ידי סגן הקונסול הבריטי ביפו למלכת אנגליה ויקטוריה.

סיפור זה מתאמת, אליבא דטולקובסקי, בעזרת מקורות אחרים (טולקובסקי 1966, עמ' 252).

טענות בטניות בזכות מוצאו המקומי של ה'שמוטי' הביא בשנות העשרים י"ד אופנהיים (Oppenheim) (לימים אופן), מחוקריה הראשונים של תחנת הנסיונות החקלאית של ההנהלה הציונית (לימים 'מכון וולקני') והאוניברסיטה העברית. אופנהיים מזכיר עובדה הידועה היטב לפרדסנים, אז והיום. על ה'שמוטי' מופיעות מידי פעם השתנויות בניצנים שאין להבדילן מן ה'בלדי' הטהור. ה'בלדי' נבדל מן ה'שמוטי' בעליו הקטנים יחסית, ובפרותיו הקטנים, המעוגלים ומרובי הזרעים, ובעלי כיסוני מיץ קטנים. ההשתנויות המופיעות על עצי ה'שמוטי' נושאות עלים ופרות שאין להבדיל בינן ובין ה'בלדי' הטהור. ידבר זה מראה על קרבות ידועה בין שני הזנים – אומר אופנהיים. אך יותר מכך, אופנהיים מעיד כי בשנת 1927 מצא שני עצים מן ה'בלדי' וכל אחד מהם נשא ענף ועליו פרות ועלים של 'שמוטי'. "לכן – מסיק אופנהיים – אפשר מאד שה'שמוטי' התהווה מתוך השתנות בניצנים של עץ ה'בלדי' הקשיש ממנו והנפוץ ביותר" (אופנהיים 1929, עמ' 30-32).

טיעונו של אופנהיים על דבר מוצא ה'שמוטי' התקבלו על דעתו של חוקר מוצא ההדרים מארצות הברית. וולטר סווינגל (Swingle 1943, p. 517)⁴ אף חוקר מוצא צמחי התרבות, הרוסי ניי ואווילוב (Vavilov 1951, p. 48-49), כתב כי מתקבל על הדעת שתפוזי יפו הם bud mutation מארץ-ישראל. לעומתם, חוקר ההדרים ה"ר אופנהיימר [H.R. Oppenheimer], מראשוני הפקולטה לחקלאות של האוניברסיטה העברית סבר, כי כל ההשקפות על דבר מוצא ה'שמוטי' "חסרות הן בסיס מדעי: אין מסמכים היסטוריים התומכים בהן, ואין נתוני תורשה מתאימים" (אופנהיימר 1957, עמ' 13).

עדויות חדשות בדבר מוצא ה'שמוטי' מן ה'בלדי' העלה לפני שנים אחדות פנחס שפיגל, גנטיקאי במכון לחקר המטעים במנהל המחקר החקלאי ('מכון וולקני'). בדיקות שעשה בזרעי 'שמוטי', בשיטות גנטיות, וממצאים בדבר 'המצב הכימקרי' של ה'שמוטי' – משמע היות ה'שמוטי' מורכב מרקמות שמוצאן הגנטי מעורב – תומכים בטיעונו של אופנהיים משנות העשרים (הפרופ' פנחס שפיגל, נמסר

בעל פה). מסתבר אפוא, מן המובא עד כאן, שה'שמוטי' הוא זן של תפוחים מתוקים שהופיע, בדרך הטבע, בארץ-ישראל, חמן הופעתו מאוחר יחסית, ככל הנראה במחצית המאה ה-19. לעניין הנדון במאמר זה חשובה המסקנה הנובעת מכך: ייחוד הזן גרר ייחוד בתרבות הגידול; שיטות העיבוד של ה'שמוטי' אי-אפשר היה להן להיווצר אלא במקום מוצאו, משמע בארץ-ישראל.⁵

ראשית הפרדסנות היהודית בארץ-ישראל

עם ראשית התיישבות היהודים בארץ-ישראל בשנות השמונים של המאה ה-19, כבר היה גידול עצי הדר ענף יצוא חקלאי בארץ-ישראל. תפוחי זהב נשלחו אמנם לחצרות מלכים בסביבת שנת 1850, אך בקנה מידה רחב החלה הפרדסנות להתפתח בארץ - כמו בשאר הארצות המגדלות פרי הדר ליצוא - רק ברבע האחרון של המאה ה-19. בחמישים השנים שבין שנת 1885 ושנת 1913 הוכפל פי 15 ייצוא פרות ההדר, בתיבות, מארץ-ישראל. ב-1885 עמד יצוא זה על 106 אלף תיבות; ב-1905 על כ-450 אלף תיבות וערב מלחמת העולם הראשונה - על מיליון ושש מאות אלף תיבות (טולקובסקי 1930 (?), אביצור 1972, לוח מס' 21, בנספח הלוחות). התפתחות הפרדסנות היהודית מתלכדת עם כלל התפתחות הפרדסנות בארץ ותורמת לה.

גידול אתרוגים

גידול אתרוגים בידי יהודים בארץ-ישראל, קדם לגידול תפוחי זהב והדרים אחרים בידיהם. במשך דורות קנו יהודי אירופה את אתרוגיהם מדרום איטליה, סיציליה, איי יוון ותורכיה ובעיקר מן האי קורפו. יהודי אסיה, צפון אפריקה, דרום אירופה ויהודי ארץ-ישראל קנו אתרוגים מקומיים. הניסיונות לחדש את היישוב החקלאי היהודי בארץ-ישראל, עוד במחצית הראשונה של המאה ה-19, העלו את הרעיון לגדל ולספק ליהודי אירופה אתרוגי מצודה מארץ-ישראל. אסף גור בחיבורו 'תולדות האתרוג (פרי עץ הדר) בארץ-ישראל בכל התקופות' (1966) כותב, כי באותה תקופה החלו יהודים לקנות מטעי אתרוגים מן הערבים ולנטוע מטעי אתרוגים חדשים. כך למשל, ישראל משקלוב, מתלמידי הגריא, רכש בראשית אותה מאה, פרדס אתרוגים שנקרא מאז 'בוסתן אל יהוד'. בפרדס מונטיפיורי (ראה להלן) נטעו עצי אתרוג וממנו היו שולחים אתרוגי מצודה לביתו של מונטיפיורי. הם האתרוגים הראשונים שנשלחו מארץ-ישראל לאנגליה, מציין גור. מונטיפיורי גם סייע בידי אחרים לרכוש מטעי אתרוגים. אחד מאלה שהסתייעו בו היה הרב חיים אלעזר וקס, שנטע עצי אתרוג בשנות השבעים של המאה ה-19, בחיטין ובחולה. פרדס אתרוגים ולימונים ניטע על אדמת הכפר ג'אוני (לימים ראש פינה) בשנת 1878. הוא ניטע מייחורים שנלקחו מוואדי לימון ומזרעים שהובאו מהאי קורפו.

פרדס אתרוגים ניטע באותן השנים במקווה ישראל. בשנת 1882 היו שם 1,800 עצי אתרוג (גור 1966, עמ' 33-36).

שניים מפרדסי האתרוגים המפורסמים, בתקופה הנסקרת, הם 'פרדס גן שמואל' ופרדסו של בנימין פיין בראשון לציון. פרדס גן שמואל, על שמו של חובב ציון הרב שמואל מוהליבר, ניטע בשנת 1895, לאחר שנמצא מוצא במחלוקת בין רבני אותה תקופה (ותקופות קודמות) בעניין קשרותם של אתרוגים מורכבים. שטחו של פרדס גן שמואל היה 50 דונם ונידבם העשיר ר' יעקב הנדן, ממתנחלי חדרה הראשונים. ההשגחה על העבודה נמסרה לידי ד"ר שפירא (בנו החורג של הרב) (עבר-הדני תשי"א, עמ' 85-89). אין המקורות מציינים מי עסק בנטיעה בפועל ואם אותו משגיח היה גם האחראי על הצדדים המקצועיים של העבודה.

בנימין פיין מראשון לציון ניטע את פרדס האתרוגים שלו על שטח בן כחמישה דונמים, בסוף שנות התשעים של המאה ה-19 או באחת השנים הראשונות של המאה ה-20 (חביב-לובמן וחביב 1971, עמ' 71). על מקורות הידע של פיין כותב משה סמילנסקי שהפירו אישית: '[היה] הולך אל פרדסי הערבים ביפו [...] ללמוד מן הערלים את הטיפול בעץ האתרוג. עבד עמהם - ולמד' (סמילנסקי 1941, עמ' 168).

בחינת המקורות המדווחים על גידול אתרוגים, מלמדת אם כן, כי אפשר למצוא דוגמות לא רק ליהודים שהיו בעלים או חוכרים של פרדסי אתרוגים, אלא גם ליהודים שעסקו בגידול זה עוד קודם להתפשטות גידול התפוחים. אולם גידול האתרוגים בידיהם לא התפשט ולא השתרש, אלא היה בלתי סדיר וללא רציפות. לא נוצרו שום מסורת, או סגנון טכנולוגי המיוחסים לגידול אתרוגים יהודי בארץ-ישראל. מכאן המסקנה, שלא יכלה להתרחש העברת ידע מגידול אתרוגים יהודי לגידולי הדורים אחרים בידי יהודים. לא על דרך מסירת ידע ממגדל למגדל, ולא באמצעות כינוס ידע והעלאתו על הכתב.⁹

פרדסים ראשונים של תפוחי זהב

כפרדסן יהודי ראשון בארץ-ישראל בתקופה החדשה אפשר שיחשב סר משה מונטיפיורי. זאת אם אבן הבוחן היא עצם הבעלות על הפרדס. בעת ביקורו הרביעי בארץ, בשנת 1855, קנה מונטיפיורי 'גדה מצפון-מזרח ליפו, על גדות נחל אילון'. מונטיפיורי ראה ברכישה זו אחד ממפעלי הפרודוקטיביזציה של יהודי ארץ-ישראל וציפה כי בו יכשירו עצמם יהודים בעבודת האדמה. בגנה זו היו בשעתו כ-1,400 עצי פרי רובם עצי הדר, תפוחי זהב ואתרוגים, ויתרם, כנהוג בפרדסי הערבים באותה תקופה רימונים, תפוחים, אפרסקים, משמשים, שקדים, תאנים, תותים, גפנים, בננות ודקלים. בפקדת הבעלים החדשים נטעו במקום עוד עצי הדר. תוכנית ההכשרה החקלאית של מונטיפיורי לא עלתה יפה והפרדס שלא נהלה כהלכה הדלדל והלך במשך הזמן (אביצור תש"ג, עמ' 205; שטראוס תרצ"ט, עמ' 58-59; ובנאלי תשכ"א, עמ' 1-2). כך, י"מ פינס, שליח יקן מזכרת מונטיפיורי,

מדווח בשנת 1878 כי ביקר בגנה של 'השר' מונטיפיורי עצמו ומצא כי 'בכלל היא הולכת ומשתבחת, אף על פי שעוד לא תעצר כח להצליח ולעשות פרי כמו שאר הגנות הסמוכות לה' (פינס תרצ"ט, עמ' 41). לאחר פטירת מונטיפיורי נמסר הפרדס לרשות החברה 'כל ישראל חברים' ולבית הספר מקווה ישראל. לימים, במקום הפרדס, נבנתה 'שכונת מונטיפיורי', הנמצאת היום על דרך פתח תקווה בתל אביב.

מה שלא עלה בידי מונטיפיורי לשלוחו, עלה בידי שליחי ה'אליאנס' הצרפתי. בית הספר החקלאי מקווה ישראל הוקם חמש-עשרה שנים לאחר רכישת פרדס מונטיפיורי, ותעודתו: 'כשם שמקוה מים מטהר, אף עבודת האדמה תטהר את ישראל ממחיה בזויה' (הללס תרצ"ט, עמ' 33). במחצית השנים של שנות השבעים (למאה ה-19) נטעו במקווה ישראל עצי הדר ותפוחי זהב ביניהם. בדין וחשבון לשנת 1876 מסופר על 916 לימונים ותפוחי זהב 'יפו' [שמוטי'] שנטעו ועל עוד 570 עצים כאלה הנמצאים במשתלות. גנן המוסד בורדיה 'שבע רצון מנטיעות אלה (שפירא 1970, עמ' 105). מייסדו של בית הספר מקווה ישראל, קרל נטר, המבקר בארץ בשנת 1881 מדווח כי 'משתלות מקווה ישראל הן היחידות ממינן בארץ [...] חמישה-עשר אלף תפוחי זהב נמכרו השנה מהפרדסים, גם אתרוגים מהודרים וכשרים נקטפו השנה, זו הפעם הראשונה'. שנה לאחר מכן טעמו ראשי החברה 'כל ישראל חברים' בפריז 'מין פרי תפוחי זהב (אראנזמאנדארין) מהודר במראהו, ונדף ריח נעים, מן בית הספר לעבודת האדמה ולעבודת הכרמים אשר ביפו [...] אחרי אשר ניסו זה מקרוב לטעת אותו שם והנסיון הצליח בידם על צד היותר נעלה' (שם, עמ' 145). מצוטט ממכתב של קרל נטר ומהצפירה, תרמ"ב, גיליון 4, י"א בשבט).

אולם אם אבן הבוחן לראשונות תהיה לא רק הבעלות על הפרדס אלא גם נטיעת פרדס והתעסקות בו, אזי זכות הבכורה היא לבני משפחת פלמן [פעלמאן] ולבני משפחת ראובן לרר. את תולדות בני משפחת פלמן ופרדסם כתב בן המשפחה אברהם פלמן ב'חלוצי הפרדסנות העברית בארץ-ישראל' (ת"ש/1940) (פלמן, ת"ש/1940; וכן ראו יערי-פולסקין, תרצ"ב). ר' דוד פלמן, היה מפרנסי קהילת מוריץ בפולין, סוחר ובן תורה, וממייסדיה של האגודה ליישוב ארץ-ישראל במקומו. הוא בא ארצה בחורף שנת תרמ"ג/1883, בשליחות אגודתו ולשם קניית נחלה, בארץ-ישראל, לעצמו. לאחר שלקח דברים עם אנשים מבני אלה שלימים יכוננו אנשי היישוב הישן ועם אנשי המושבות הראשונות, בא לכלל דעה שלא יסתפח על אחת המושבות הקיימות. הכרת בעיותיהן הכלכליות של ראש פינה, ראשון לציון, זמרין (לימים זכרון יעקב) ופתח תקווה, הניעהו להחליט 'שאין טוב לו מלתקוע יתד במקום חדש ולהיות בעצמו סולל דרך הן לסבל ולנסיון והן לתקוה ולעתיד' (פלמן ת"ש/1940, עמ' 24). פלמן קיבל את הנתונים העות'מאנית ובמחיר שבעת אלפים רובל קנה על שמו נחלה בת כארבעים דונם, בכפר הערבי סומיל (שרידי הכפר - בפינת רחוב ארלחורוב ורחוב אבן גבירול, בתל אביב). עם הקנייה

הכשיר שם בית לקליטת בני משפחתו לכשיבואו, חרש חרע חטים ושעורים, התקין רפת קטנה ושכר 'ביארג'י' (משגיח פרדס) על פי המלצת השיך של סומייל. פלמן חזר למזרץ' ובראשית שנת תרמ"ד/1884 עלה ארצה עם בני משפחתו: רעייתו, 7 ילדיו ואימו, והתיישב בנחלתו (שם, 27 ובעוד מקומות).

ראשית מעשיו של פלמן עתה הייתה גידול ירקות לכלכלת הבית ולמכירה, והכנות לנטיעת פרדס. כחצי שנה לאחר בואו ארצה נפטר ר' דוב דוד פלמן. אלמנתו שרה איטה ובנו בכורו המשיכו בעבודת הפרדס. בעזרת הלוואות - אחת מהן מן הברון רוטשילד - הם התגברו על פרק הזמן עד שנשא הפרדס פרי. תיבות תפוחי הזהב הראשונות, הנושאות את הסמל 'ג.ד.' ('גינת דוד') יצאו למשלוח בשנת תרמ"ח, או תרמ"ט (שם, עמ' 46). לאחר שנים אחדות הצליחו בני המשפחה לפרוע את חובותיה ולהתבסס מבחינה כלכלית. 'הפרדס המזעריטשי', ככינויו באותם ימים, ששכן על אם הדרך יפו-פתח תקווה, נעשה 'אתר תיירות' המושך מבקרים רבים מאנשי המושבות ואחרים, דוגמת אחד העם. היו מי שבאו לראות בפלא האלמנה המנהלת פרדס 'גברי', והיו מי שבאו ללמוד את מלאכת עבודת הפרדס. התעסקות בני משפחת פלמן מלכתחילה בנטיעת פרדס, גורל המשפחה, ההצלחה הכלכלית והדוגמה שבה⁷ תעמידת הפרדס על אם הדרך באותם ימים, הם שהביאו לפרדס את פרסומו כיפרדס העברי הראשון. בשנת תרצ"ו/1936 עם התקרב איזור הבנייה העירונית אל גבול הפרדס, נמכר הפרדס למגרשים (שם, הפרק 'אחרית הפרדס ואמו', 109-114).⁸ מקצועיות בני משפחת פלמן בעבודת הפרדס מודגמת בחיבורו של אהרן ליב פעלמאן, 'מעין גנים, הלכות נטיעות גנים ופרדסים באה"ק [בארץ הקודש]', משנת תרנ"א, המצוטט להלן.

בסוף שנת תרמ"ב/1882 רכש ראובן לרר איש אודיסה את נחלתו של הטמפלרי רייסלר בואדי חנין, ובה אלפיים דונם פרדס ושדות מזרע. הרכישה נעשתה בעוד ראובן לרר בחוץ לארץ. בשנת תרמ"ג/1883 בא לרר ארצה לראות את רכושו החדש ובשנת תרמ"ד העלה את בני משפחתו לגור בפרדס ולעבדו. זמן מה לאחר עלייתו ארצה נטע לרר עוד שני פרדסים. עם לרר נשאר לעבוד אחד מעובדיו לשעבר של רייסלר. אפשר שממנו למד לרר את מלאכת הפרדס. גם לרר, כבני משפחת פלמן, נזקק להלוואות הברון רוטשילד לשם קיום עד שנשאו הפרדסים פרי. אולם, ככל הנראה, גם לאחר שהפרדסים נשאו פרי לא עלו עסקיו יפה (בשל חוסר ידע מקצועי? בשל מרחק רב יחסית מיפו, 'מרכז ההדרים' של אז?) חלק מינחלת ראובן' כך קווה לרר כי ייקרא המקום 'נמכרה למתיישבים חדשים אשר לרר חפץ למשוך לגור בשכנותו, בסוף שנות השמונים. חלקים אחרים של נחלתו שועבדו למלוחים. שניים מפרדסי לרר נמכרו בחובותיו ואת השלישי הוריש בחייו לבניו. בשנת תרס"ד/1904 הניח לרר לנחלתו והוא ורעייתו פייגה עברו לגור ביפו. פייגה לרר (ילידת שנת תקפ"ג) נפטרה בשנת תרצ"ט והיא בת 116 שנים (סמילנסקי 1953, עמ' 13-19).

ראובן לרר דב פלמן עשו את ראשית דרכם בפרדסנות ארץ-ישראל באותן

השנים. ברכישת הנחלה הקדים לרר את פלמן, אך בעוד פלמן נתעסק בנטיעה חרשה מיד עם בואו ארצה, נתעסק לרר תחילה בשיקום פרדס עזוב, ורק לאחר מכן נטע פרדס חדש. זכות הראשונות לנטיעה ממש היא על כן לרוב דוד פלמן. עם זאת, אין ספק שהזכות להיקרא חלוץ פרדסנות תפוחי הזהב - פרדסנות היהודים - שרידה לשניים אלה ולבני משפחותיהם, שעמדו עמם בהרפתקה הנועזת המלווה בדידות, סבל וקורבנות אישיים.

פרדסנות היהודים - התפשטות החידוש

להתחלות הנועזות של פלמן ולרר - 'נועזות' על שום שנעשו ביחידות, לא במסגרת חבורת מתיישבים, תוך נטילת סיכון אישי וסיכון כספי גדול ביותר - לא היה המשך של ממש בשנות השמונים, ובראשית שנות התשעים. פקידות הברון רוטשילד, הייזום החקלאי בעל האמצעים הבלתי מוגבלים למעשה, באותה תקופה, דעתה לא הייתה נתונה להררים. אמנם הגנן דיגור, אחד ממומחי הברון הראשוניים, סבר, עם ראשית פעולת הפקידות ב-1882, כי בראשון לציון אפשר לגדל, אם יספיקו המים, "כל מיני ירקות או לנטוע פרדסים נאים של תפוחי זהב או מנדרינות" (מכתב הירש מ-1882, מובא אצל יבנאלי תשכ"א, עמ' 61). אך למעשה תוכנית החקלאות, שהתווה הוא והתוו אחרים, עסקו בעיקר באותן הנטיעות שמומחי הברון רוטשילד הכירו את מעלותיהם, בארצות אחרות של אגן הים התיכון (מאיר רוביץ, זוסמן ופוחצבסקי 1941, עמ' 240-269; עבר-הדני 1966, עמ' 37-56; צמח תשי"י, עמ' 73-115; ראו גם מאירוביץ 1941, עמ' 252 והערת העורך בעמ' 331). הפרדסים שניטעו בראשית שנות התשעים היו בעיקר פרדסים שמומנו באורח פילנתרופי: הפרדס הנחשב כראשון לפרדסים שנטעה פקידות הברון רוטשילד היה הפרדס שניטע במרכזה של ראשון לציון, ב'שדה הנסיונות', והיה מפורסם בשרות הדקלים ובצמחי הנוי שבו. פרדס זה ניטע בשנת 1889 או בשנה קרובה לה (מאיר רוביץ 1941, 252 והערת העורך בעמ' 331), בידי הבילויי האגרונום ר' גרשון ליב הורביץ (כהן תרצ"ט, 27-28). באותה שנה או כשנה לאחר מכן נטע פקיד הברון, האגרונום חיים כהן, את פרדס הברון בפתח תקווה. אף פרדס זה ניטע במסגרת 'שדה הנסיונות' של הברון במושבה זו (ראב (בן-עזר) תשט"ז, 112-113; קרסל תשי"ג, 196-197). ב-1890 ניטע במקווה ישראל 'פרדס להמן'. ו'פרדס גולדשמידט' ניטע שם שנה-שנתיים לאחר מכן (רוקח 1970, עמ' 196).⁹

במחצית השנייה של שנות התשעים מתחילה נטיעת פרדסי תפוחי זהב בידי אנשים פרטיים במושבות הקרובות ליפו: פתח תקווה, נס ציונה, ראשון לציון. בשנת תר"ס/1900 היו בפתח תקווה 14 פרדסים: מהם ששטח פרדסיהם קטן, בין 8 ל-10 דונם, ומהם פרדסנים ששטח פרדסיהם בין 47 ל-77 דונם (מאירוביץ אצל יחיאלביץ 1941, 252 והערת העורך בעמ' 331). בראשון לציון היו בשנת תר"ס כ-

90 דונם פרדס (שם). כשליש מהם - פרדס הברון הניל. השאר פרדסו של אשר לזין, ראשון הפרדסנים של ראשון לציון, אשר נקטעו עוד בשנת 1890 או 1891, ליד מעין 'עין הקורא'. תחילה נטע לזין 10 דונם אתרוגים והוסיף עליהם, כעבור שנים אחדות, עוד 60 דונם תפוחי זהב (חביב אצל יחיאלביץ 1941, עמ' 329-332). בנס ציונה, בסוף המאה ה-19, היו פרדסים גדולים לברון רוטשילד, ליק"א ולעוד כחצי תריסר מתיישבים (סמילנסקי 1953, עמ' 51).¹⁰ גם בחדרה, כפי שיוזכר להלן, מתחילה הנטיעה השיטתית בסוף המאה, אולם פרדס יחיד ניטע בה, ככל הנראה, לאחר יסודה בשנת תרנ"א/1891. היה זה פרדס האחים חנקין. הצעיר באחים, תנחום חנקין תלמיד מקווה ישראל, הוא שעסק בנטיעה בפועל, בשותפות עם אחיו הגדולים ממנו מנדל חנקין ויהושע חנקין, הנודע כיום הגדול של תקופתו בגאולת אדמת חדרה וחבלים אחרים של ארץ-ישראל (עבר-הדני תשי"א, עמ' 14-15; 1966, עמ' 23).¹¹

בשנת 1895 מציעים האגרונום יוסף ניגו מנהל מקווה ישראל ונציג היק"א, רשמואל הוכברג, מורה במקווה ישראל וראש ועד המושבה נס ציונה, לבסס את פרנסת מתיישבי המושבה נס ציונה על ידי הקצאת 60 דונם אדמה לכל מתיישב. אלה יינטעו בין השאר, גם בפרדס בן 10 דונם. כן מציעים השניים לנטע בנס ציונה פרדס ציבורי אשר הכנסותיו יוקדשו להוצאות הציבור של המושבה. ההצעה הוגשה ליק"א ולא נתקבלה, אולם היק"א עצמה נטעה פרדס בנס ציונה (סמילנסקי 1953, עמ' 46-47). תוכנית דומה מציעת בחדרה. בשנת 1898 מתחילים שם בנטיעת פרדס ציבורי במימון היק"א. באותה שנה מתחילה בנטיעות הדריים בחדרה חברת משקיעים מחוץ לארץ ושמה 'דורשי ציון' (עבר-הדני תשי"א, עמ' 133).

בשנת תר"ס/1900 עמד כלל השטח הנטוע פרדסים אשר היה בידי יהודים ופרדסי אתרוגים בכלל זה, על מעט יותר מ-2,000 דונם.¹² בידי פרדסנים ערביים היו בשנת 1900 כ-12 אלף דונם פרדס וכ-10 אלפים מהם בסביבות יפו. זהו גידול בשיעור של פי 2 בערך, בעשר שנים, בשטח הנטוע, מאז 1890 (טולקובסקי 1966, עמ' 254; מאירוביץ אצל יחיאלביץ 1941, עמ' 251). במושבות העבריות היו בשנת תרנ"א/1891 כ-24 אלף דונם נטועים גפן (בראשון לציון בלבד כ-5,500 דונם) ר-3 אלפים דונם נטיעות תות (בראש פינה בלבד 1,300 דונם) (שם, 252).

לכאורה, נתונים אלה מלמדים שבהשוואה לנטיעות אחרות שבידי יהודים ובהשוואה לנטיעות הדריים בידי ערבים, עשתה הפרדסנות העברית את צעדיה באיטיות רבה, בתקופה זו. אולם בחינה מדוקדקת יותר של הנתונים האלה ושל המתואר לעיל, מלמדת כי מתחת למראה של תהליך איטי, חל שינוי מהותי לקראת סוף המאה ה-19: בתחילה, בשנות השמונים ובתחילת שנות התשעים, הייתה פרדסנות היהודים בעיקר עיסקם של יחידים יוצאי דופן, מצד אחד, ומצד אחר, של המחזיקים בקרנות צדקה רזגמת פקידות הברון רוטשילד ומנהלי מקווה ישראל, המנמקים את נטיעותיהם בצורכי נוי, רכישת ניסיון ולימוד (שם). לעומת זאת, במחצית השנייה של שנות התשעים נעשית הנטיעה גם עניינם של מתייש-

בים ומשקיעים פרטיים - דוגמת מי שיימנו, בעוד שנים אחדות, על חבורת מקימי קואופרטיב 'פרדס' (שם, עמ' 31-34) - אשר התנסו בחקלאות הארץ ופנו לפרדסנות מתוך מניעים כלכליים. נראה על כן שדברי אהרנסון וסוסקין כי "על היהודים עובר עתה [1902] בולמוס של נטיעה" (Aaronsohn and Soskin 1902, p. 341-361), מתארים נכונה מציאות חדשה.

גורמי השינוי

מה היו הגורמים שהשתנו מתקופת שנות השמונים ותחלת שנות התשעים, ואשר עשו את נטיעת הפרדסים בידי יהודים מעניינן של סוכנויות פילנתרופיות ואנשים פרטיים בודדים, למה שתואר כבולמוס נטיעות? בהסבירו את הגורמים שעיצבו בעד פרדסנות יהודים, אומר הביליזי האגרונום מנשה מאירוביץ, כי:

אכרי ראשון לציון שטפלו בימים ההם בגפנים ובשקדים לא התענינו כלל בגדול ציט-רסים. הסיבות היו חוסר מים להשקאה וחסרון כיס. באין הסכומים הדרושים להשקיע בפרדס במשך חמש שנים עד היבול הראשון (מאירוביץ אצל יודילוביץ 1941, עמ' 252).

הסבר חסרון הכיס נקוט גם בידי טולקובסקי בתארו את התפתחות ההדרים בארץ-ישראל (טולקובסקי 1966, עמ' 254). אין אלה הסברים מספיקים, שכן חסרון כיס לא היה ממאפייניה של פקידות הברון. זו השקיעה מיליונים רבים במפעל ההתיישבות היהודית. על כן ניתן לטעון, במידה רבה של ביטחון, שכשם שקמנה את עשרות אלפי הדונמים של נטיעות הגפן, ואת התשתית התעשייתית לעיבוד היין - יקבים, בתי מלאכה לחביות, מזגה - כך מסוגלת הייתה לממן נטיעת פרדסים בהיקף ניכר.¹³ הוא הדין באותם בעלי האמצעים שבין המתיישבים הראשונים, תושבי פתח תקווה או חדרה למשל, אשר לא היו תלויים בפקידות הברון אבל נטעו כרמים על סמך שקוליהם שלהם.¹⁴

גם ההסבר הטכני הוא מוקשה. אמנם דרכי השקאת הפרדסים בראשית התקופה היו פרימיטיביות (כפי שיוסבר בהמשכה של עבודה זו)¹⁵ והגבילו את שטח יחידת הפרדס, אך אלה - כפי שמראים הנתונים המחכרים למעלה - לא מנעו את התפשטות פרדסנות הערבים של יפו וסביבותיה, ושל איזורים אחרים בארץ, ולא מנעו את נטיעת אותם פרדסים של יהודים שנטעו והשקו בשיטות הפרימיטיביות. השינויים ברכי ההשקאה ובדרכי עיבוד הפרדס באו ברבד עם כניסת היהודים לעבודת הפרדס ובשל כך, אך לא קדמו לה. נראה על כן, שההסבר לשינוי ביחס היהודים לפרדסנות כפתרון חקלאי-כלכלי צריך לכלול, פרט לגורם הכלכלי ולגורם הטכני, גם את השינוי בתפיסת הבעיות החקלאיות של ארץ-ישראל והדרכים לפתרונן.

עם גל ההתיישבות היהודית בשנות השמונים של המאה ה-19, פנו ראשוני המתיישבים בעיקר אל הדוגמה הפלאחית, כדוגמה שיש לחקותה עם השיבה לקרקע המולדת ולעבודת האדמה. כעבור זמן קצר התברר כי חקלאות על דרך

הפלאח הערבי אינה מאפשרת אלא חיים ברמת חייו של פלאח זה. הברון רוט-שילד ופקידותו, שבאו לעזרת רוב המתיישבים ברוב המושבות, ראו לנגד עיניהם את הקולוניסט הצרפתי בצפון אפריקה. על כן כיוונו את תוכניות העזרה והפיתוח החקלאי שלהם, על פי דוגמת משק המטעים שלו. גידול גפנים ליין, תותים לתולעי משי, צמחי ברשם, טבק ועוד צמחים שיש לעבד את תוצרתם, קודם לשיווקה מעבר לים, בשוק האירופי, היו הפתרונות החקלאיים שנראו לאנשים אלה בשעתו. ההדרים, ובעיקר ה'שמוטי', לא היו מוכרים לפקיד הברון ומומחי החקלאות שלו, ועל כן מובן כי לא נתנו דעתם לגידול זה, שהיה חדש יחסית, הן בארץ והן באגן הים התיכון. מומחי הברון חשבו במונחים של מילוי ביקוש למוצרים ידועים. הם התקשו לחזות את הביקוש הפוטנציאלי להדרי יפו ולהדרים אחרים, שהיה אז בראשיתו. יותר מכך: ידועות כוונת הברון רוטשילד להראות "לכל באי-עולם, כי היהודי ההולך בדרך האמונה הצרופה ותורתו התמימה [מסוגל להיות] עובד חרוץ ומעיל לארץ ולאנושות בכלל [...] ולאות לכל יושבי הארץ" (סמסונוב 1943, עמ' 217-218). מכאן ניתן להסיק כי ביסוס החקלאות היהודית על גידול שנראה, בשעתו, ובצדק, כגידול פרימיטיבי, לא עמדה בהתאמה עם כוונת הברון להקים בארץ-ישראל כפרים למופת, על דרך הדוגמה האירופית.

ומוכן מאליו הוא שפתרונות שנראו למומחי החקלאות של הברון רוטשילד, נראו כאלה גם לרוב המתיישבים היהודים חסרי הניסיון בחקלאות בכלל, או חסרי הניסיון בחקלאות האיזור.¹⁶

עם חלוף השנים התבררה הבעייתיות שבגידול הנטיעות שיזמה הפקידות, והופיעו קשיים שלא נצפו מראש בשיווק תוצרתם. עם האכזבה מתוכניותיהם הראשונות, החלו פקידות הברון, גורמי צדקה אחרים והמתיישבים עצמם, לבקש פתרונות חקלאיים חדשים. גידול שקדים והדרים היו מן הפתרונות המוצעים. אפשר ואין זה מקרה שאנשים דוגמת האגרונום חיים כהן, בן ירושלים המתואר כנדהג כבוד באיכר פתח תקווה הכפופים לו (ראב (בן-עזר) תש"ז, עמ' 196-197), ודוגמת יוסף נייגו, המתואר כבעל רגש לאומי (שפירא 1970, פרק חמישי), הם הפועלים העיקריים בנטיעת הדרים והממליצים על השקעה בילדי הארץ האלה, במשק היהודי. אפשר שהזדהותם עם מפעל ההתיישבות היהודי תיסווגם החקלאי המקומי המצטבר, היו הגורמים שהניעו דווקא אנשים אלה להינתק מדרך הראייה 'הצרפתית', שאפיינה את קודמיהם, ולהכרה בפוטנציאל החקלאי הגלום ב'שמוטי'. כמו כן אפשר שאין זה מקרה שאדם כר' אשר לחין, המוצג בפני תיאודור הרצל כדוגמה לאיכר החדש הבלתי נתמך (חביב 1941, עמ' 229-332), ואנשים כבני משפחת חנקין, המורדים בפקידות הברון, ובעלי הרקע החקלאי, הולכים בדרך חקלאית עצמאית.

אם כי רבים מן הפרדסנים החדשים של סוף שנות התשעים היו אנשים חדשים יחסית, בארץ-ישראל ובחקלאות, הנה בשנים אלה כבר היו מאחוריהם כעשר שנות ניסיון חקלאי בכלל, והתנסות בנטיעות, בפרט. לאחר העיסוק בנפן,

ידעו הכול לטפל בנטיעה רכה, להרכיב, לגזום וכיוצא באלה עבודות מקצועיות, שמתקבל על הדעת שאי-ידיעתן הרתיעה את המתעניינים מהתייחסות פעילה לפרדסנות. אין להמעיט בערך השכלולים והשינויים בטכניקת העלאת המים ופיזורם, אשר הונהגו על סף המאה החדשה ובראשיתה. הם אפשרו את הרחבת שטחי הפרדסנים לאיוורים ושטחים, שבהם אי-אפשר היה להסתמך על מי תהום רדודים, ולהרחיב את גודל הפרדסים. אולם, כאמור לעיל, שכלולים אלה לא קדמו להכרה בפוטנציאל שבפרדסנות, אלא באו עמה.

השינוי בתפיסת הבעיות החקלאיות ופתרוןן הוליך הן את פקידות הברון והן את פקידות היק"א לנטיעת פרדסים לעצמן, ולנכונות להעניק הלוואות למתיישבים המעוניינים בנטיעת פרדסים. כך, ראשוני פרדסני פתח תקווה היו איכרים מבין 'העשרים ושמנה', נתמכי הברון במושבה זו (עבר-הדני 1950, עמ' 25). גם מתיישבי בים אחרים, ובמושבות אחרות, נעזרו בהלוואות ממקורות אלה. שינוי הגישה כלפי ההדרים הוליך חברות יהודיות מחוץ לארץ, דוגמת 'דורשי ציון' הנ"ל או 'נטעים' (עבר הדני תשי"ז, עמ' 120-130 ובעוד מקומות) להשקיע כספי יהודים, בפרדסים. תנופה בעלת משקל לנטיעת פרדסים חדשים, הייתה בשנת תרס"ה/1905, עם הופעת מקור מימון חדש לנטיעות אלה. באותה שנה נוסדה 'אגודת הכורמים'. זו קיבלה לידה את הנהלת היקבים ואת מסחר היין. כדי לחזק את משק הגפן קיבלה האגודה הלוואה גדולה מן הברון רוטשילד. הלוואה זו נוצלה, בין השאר, לתשלום 'פיצויי עקירה', בעד עקירת כרמים, לפי מכסה קבועה מראש, ובעד נטיעת נטיעות חדשות במקומן. בין הנטיעות החדשות היו תפוחי הזהב (טולקובסקי 1966, עמ' 65-66). עם העלייה השנייה, בשנת תרס"ד/1904, באו ארצה בעלי אמצעים, רבים יחסית, שחיפשו אפיק להשקעת כספם ועתה מצאוהו בפרדסנות (שם, עמ' 254).

סיכום

שלושה גורמים השתנו ונעשו בעלי משקל בשנים הראשונות של המאה ה-20. התרחש שינוי בתפיסת בעיות החקלאות הארץ-ישראלית עם ההתבוננות אל דוגמת ההצלחה של פרדסי השכן, הופיע הון השקעה זמין, התפתח רקע מקצועי וטכני מתאים. שלושה גורמים אלה הביאו לכך ששטח פרדסי היהודים גדל בתקופה שבין שנות ראשית המאה ובין ערב מלחמת העולם הראשונה, בשיעור של פי חמש עד פי שש, בעוד ששטח פרדסי הערבים גדל פי שניים. ערב מלחמת העולם הראשונה מנה השטח הכללי של פרדסי היהודים בין 10 אלפים ל-12 אלף דונם פרדס. באותה תקופה היו בידי ערבים כ-23 אלף דונם פרדס, ובידי הטמפלרים תושבי שרונה ווילהלמה מאות דונם אחרות (שם, שם).

אך מעבר להצלחה החקלאית של נטיעת הישמוטי, ההכנסות שהביאו הפרדסים בשל הביקוש הבלתי מוגבל, למעשה, לפריים, בחוץ לארץ, ומקורות תעסוקה חדשים שנוצרו, יש להדגיש את ההשפעה שהייתה להצלחה זו על מוראל היישוב. דבריו של משה סמילנסקי מן הדמויות הבולטות בציבור ובחקלאות הארץ-ישראל-

לית, על אודות נטיעת פרדסו בראשית המאה, מדגימים זאת:

[משה סלור] יעצני לצאת ממיצר הגפנים למרחבי עץ ההדר, ונטעתי את הפרדס הראשון. אשר לי לעצמי היו בו חמשה דונמים [בלבד]. ואף על פי כן, כשראיתי בפעם הראשונה את קילוח המים יוצא מבארי שהיה לי בה החלק השישי [בלבד], נרמה היה לי כי המים האלה רוחצים מעלי את טומאת האפיטרופוסות של הפילאנטרופ הגדול ואת חלאת התמיכה שדבקה בי תחת ההסוואה של 'מחירי' הענבים. ראיתי עצמי שוב בן-חורין, הערשה לעצמו על אחריות עצמו. חזו הייתה בודאי הרגשתם של הרבה כורמים שנעשו אז פרדסנים (סמילנסקי, אצל עבר הדני 1950, עמ' 3-12 (4)).

היש ערוך לתרומה שנתגלגלה לבן כלאיים, או למטאציה (סומאטית), שנרצרה באחד העצים בפרדס לבאנטיני, לתולדות ההתיישבות הציונית?

ביבליוגרפיה

- אביצור ש' (תשל"ג), חזו יום יום בארץ-ישראל במאה הייט, תל אביב, עם הספר.
- אביצור ש' (1972), נמל יפו בגאותו ובשקיעתו, תל אביב, מילוא.
- אהרנסון א' (תרע"ה/1915), יבול מיני הצטי-רוסים בתבל, מנקודת הראות של הפרדסן הארצי-ישראלי, יפו, דפוס אתיק.
- אוליצור א' (1939), ההון הלאומי ובנין הארץ, ירושלים, קרן היסוד.
- אופנהיים י' (1929), יעל מקור תפוחיזי היפואי, 'הדר' ב, ב (פברואר).
- אופנהיים ה' (1957), גידול עצי הדר, תל אביב, ספריית השדה.
- בן-עזר (ראב) ב' (1950), 'תפוחי זהב במשכיות כסף', המשק החקלאי י"ב (ג) (ינואר), עמ' 3-4; (ד) (פברואר), עמ' 21-22.
- גור א' (1966), תולדות האתרוג (פרו עץ הדר) בארץ-ישראל בכל התקופות, תל אביב, משרד החקלאות, שהי"מ, המחלקה לפרסומים, פרסום מס' 17.
- הלל ש' (תרצ"ט), מקווה ישראל, תל אביב, לנער, ספריית ארץ-ישראל של הקרן הקיימת לישראל.
- חביב ז' (1941), יחלוץ הפרדסנות בראשון לציון, בתוך: יהדילוביץ ד' (עורך), ראשון לציון התרמ"ב-התשי"א, ראשון לציון, בעזרת חברת 'כרמל מזרחי'.
- חביב-לובמן ד' (חובבל ח') (1971), קורות ראשון
- לציון, ראשון לציון, רישון לציון, תולדות פרטית, חבס ב' (עורכת) (1968), החצר והגבעה, תל אביב, עם עובד.
- טולקובסקי ש' (תרפ"ז), תולדות יפו, תל אביב, דביר.
- טולקובסקי ש' (1966), פרו עץ הדר, ירושלים, מוסד ביאליק.
- טולקובסקי ש' (1930?), 'תולדות גידול עצי הדר בפלסטינה (א"י)', עלונים חקלאיים, סדרה ד', גנות.
- יבנאלי ש' (עורך) (תשכ"א/2), מכתב הירש מן ה'22 בנובמבר 1882, בתוך: ספר הציונות, חקופת חיבת ציון, ירושלים ותל אביב, מוסד ביאליק דביר.
- יערי-פולסקין י' (תרצ"ב), לתולדות הפרדסן העברי הראשון בארץ-ישראל, 'בוסתנאוי' ד', כ"א, כ"ב, כ"ג.
- כהן ש' (תרצ"ט), די גרשן ליב הורביץ ז"ל, 'בוסתנאוי' י', כ"ד (י"א תשרי).
- ליברט ע' (1938), 'חקלאותה של פית מברא-שית', 'בוסתנאוי' י', כ"ז (2 בנובמבר).
- מאירוביץ מ', 'הנסיעות בראשון לציון', זוסמן א', לתולדות המטעים בראשון לציון, ופחד צבסקי מ"ו, לתולדות הגפן בראשון לציון (1941), בתוך: יהדילוביץ ד' (עורך), ראשון לציון התרמ"ב-התשי"א, ראשון לציון, בעזרת חברת 'כרמל מזרחי', עמ' 240-269.
- סמילנסקי מ' (1941), 'בנימין פיין', בתוך: יהודי-

אביב, לנער, ספריות ארץ-ישראל של הקרן הקיימת לישראל.

שפירא י' (1970), 100 שנה מקווה ישראל, תריל-תשיל - 1970-1870, תל אביב, מפעלי תרבות וחינוך.

Aaronsohn A. (1910), *Agricultural and Botanical Explorations in Palestine*, Bulletin 180, Washington, U.S.D.A.

Aaronsohn A. and Soskin S. (1902), "Die Orangengärten von Jaffa," *Der Tropenpflanzer* 6, pp. 341-361.

Nawrazki C. (1914), *Die Jüdische Colonization Palästinas*, Munchen, Reinherdt Verlag.

Swingle W. T. (1943), "The Botany of Citrus and its Wild Relatives of the Orange Subfamily." In Webber H. and Batchelor L.D. (eds.), *The Citrus Industry*, Vol. 1, Berkley, University of California.

Vavilov N. I. (1951), "The Origin, Variation, Immunity and Breeding of Cultivated Plants", *Chronica Botanica* 1 (13).

הערות

1. פרק ראשון מחיבור העוסק בשינויי הידע בנידול תפוח הזהב בארץ-ישראל [המשך הדיון בנמשא זה נמצא אצל: שאול כיץ, "מכורמות לפרדסנות: ההקשרים החברתיים והרקע הטכ-נולוגי ליצירה יזומית של גוף ידע חקלאי", פרק 7, בתוך: אספקטים סוציולוגיים של צמיחת הידע (ותחלופתו) בחקלאות בישראל: הופעתן של מערכות חוץ מדעיות להפקת ידע חקלאי 1880-1940 (ירושלים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, הוגש לאוניבר-סיטה העברית בירושלים, 1985), עמ' 127-150; ואצל אותו מחבר, "לתולדות ההיסטוריה הטכנולוגית של ארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית - שלושה חקרי-מקרה", בתוך: ספרי העלייה השנייה, כרך ראשון, קובץ מחקרים, בעריכת ישראל ברטל (ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשנ"ח), עמ' 189-212. כמו כן מופנה המתעניין למאמר: שאול כיץ, "התלם הראשון" אידיאולוגיה, התיישבות וחקלאות בפתח תקווה, בעשור השנים הראשונות

לוביץ ד' (עורך), ראשון לציון התרמ"ב-התשי"א, ראשון לציון, בעזרת חברת 'כרמל מזרחי'.

סמילנסקי מ' (1953), נס ציונה, שבעים שנות חייה, תרמ"ג-תשי"ג, 1953-1883, נס-ציונה, הרצאת המועצה המקומית.

סמסונוב א' (1943), זכרון יעקב, פרשת דברי ימיה, תרמ"ב-תשי"ב, זכרון יעקב, הרצאת העד המושבה זכרון יעקב.

עבר הדני (עורך) (תשי"ז), אהרן א' איזנברג, קורותיו, כתביו ותקופתו היישובית, תל אביב, מסדה.

עבר הדני (1950), ספר היובל של אגודת 'פרדס', 50 שנות 'פרדס', תריס-תשי"ז, 1950-1900, תל-אביב, אגודת 'פרדס'.

עבר-הדני א' (1966), תולדות אגודת הכורמים, אגודת הכורמים הקואופרטיבית של יקבי ראשון לציון חכרון יעקב, פרק ב'.

עבר-הדני א' (תשי"א), חדרה, תל אביב, מסדה.

פוחצ'בסקי מ' (תרע"ג), "לתולדות התפתחות הגפן ביישובנו החדש", 'החקלאי' כרך א' (יב) (אדר א'-ב').

פינס י"מ (תרצ"ט), ילין ד' ומיוחס י' (עורכים), בנין הארץ, כרך ב', ספר א', תל אביב, דביר.

פלמן א' (ת"ש/1940), חלוצי הפרדסנות העברית בארץ-ישראל, משפחת פלמן, תל אביב, הרצאת משפחת פלמן.

פעלמאן א"ל (תרנ"א), מעין גנים, הלכות נטיעות גנים ופרדסים באה"ק, ירושלים, דפוס רא"ם לונץ.

צמח ש' (תשי"ז), 'החקלאות ותמורותיה', בקובץ עבודה ואדמה, ירושלים, ראובן מס.

קרסל ג' (עורך) (תשי"ג), אם המושבות פתח תקווה, פתח תקווה, עיריית פתח תקווה.

ראב (בן-עזר) י' (תשט"ז), התלם הראשון (זכרון-נות: 1930-1862), נרשמו על ידי בנו בנימין בן-עזר (ראב), תל אביב, הספריה הציונית הרצאת ניומן.

רקח י' (1970), פרדסים מספרים, רמת גן, מסדה.

שטראוס ר' (תרצ"ט), משה מונטיפיורי, תל

הברית, יבוא צמחים שגידולם התפשט שם, משום שהיו בעלי ערך כלכלי.

5. אהרנסון, באחד מחיבוריו (1910), מדגיש את ייחוד שיטות העיבוד ב'שמוטי', אשר כמותן לא ראה במקומות אחרים בעולם. ואף זו עדות מסייעת לטענה בדבר מוצא מקומי של ה'שמוטי' (Aaronsohn 1910, p. 26).

6. לגידול אתרזגים ובעיקר לתעמולה למען גידול זה, הוקדש מקום רב, בשנות התשעים של המאה ה-19, ב'האכר' (דער קאלאניסט, לאנדווירטהשאפליכער ארגאן) וב'האכר היהודי', כתבי עת שראו אור בשנים אלה, בעריכת האגרונום מנשה מאירוביץ העורך אברהם משה לונץ. בדיקת תוכן המתפרסם שם מעלה אישור לנטען למעלה.

7. ר' אריה לייב פרומקין, אשר עסק בעבודת האדמה בנחלת ה' לחמן מברלין, 'בדרכו מפתח תקווה ליפו היה סר לעיתים קרובות אל האחוזה המזריטשית לבקר אצל האלמנה איטה פלמן ולשאל ממנה עצות בהלכות נטיעות. את בנה הצעיר הוא מכניס ליישיבה שלו בפתח תקווה הוא מלמדו תורה, ובשכר זה מלמד פעלמאן הצעיר לבנו של הרב פרומקין פרק בנטיעות פרדס. וכן אלה 'שכבר החליטו וגם התחילו לנטוע פרדס והם זקוקים לעצות ולהדרכות מקצועיות (וגם) איכר המושבות היו מרבים לפנות אליה ואל בניה בשאלות מקצועיות, כי כבר יצאו מוניטין לבקיאותם בהן. עוד בימים ההם היא דעה להרכיב את החשש, והיו אומרים עליה, שידעת היא להבחין על פי העלים את זנו של השתיל העץ - דבר יקר המציאות בתקופה ההיא, בשנות בראשית של משק ההדרים העברי' (פלמן 1940, עמ' 43, 59).

8. אברהם פלמן מסביר את עקירת הפרדס ומכירתו למגרשים לבניה, למגינת לב אמו, באופן זה: 'הפרעות שבאו על יהודי יפו בשנת 1921 (ובמהלכן פגעו הפורעים בפרדס), כך גם השואה, שבאה על יהודי גרמניה בשנת 1933 והכריחה רבים לבקש מקלט בארץ אבות, הגדילה את הצורך בשטחי בנין בעיר העברית. סוף סוף הוכרחה משפחת פלמן להשמע לצו השעה ולמכור את הפרדס למגרשי בנין' (שם, עמ' 111).

לקיומה', 'קתדרה' 23 (אפריל 1982), עמ' 75-124, ולספרו של נחום קרלינסקי, פריחת ההדר, חמות פרטית ביישוב, 1890-1939 (ירושלים: מאגנס, תשס"א). רוב המובא בסוגריים מרובי עים הוא תוספות המחבר משנת 2003. שיבר שים בהדפסתו הראשונה של מאמר זה בשנת 1976, שתוקנו עם הכנת הדפסתו המחודשת, לא ציינו במיוחד, ש"כ].

2. עצים מן הפרנסאוו מצויים היום (1976) למשל ב'פרדס' 'קרן אהרנסון' בכפר ברנדיס על יד (שכונה בתוך) חדרה.

3. בשנת 1926 אומר טולקובסקי: 'לפי מה שהוגד למחבר מפי ה' פרוהרן מוראד מיפו, הובא תפוח הזהב 'שאמותי' מארץ סין לפני כמאתיים שנה בידי כומר ארמני שנשלח על ידי האפאטראך הארמני בשליחות מיוחדת לפרס, הדרו והמזרח הרחוק. בדרך כלל יש לסיפור זה על מה לסמוך: התארך האמור מתאים לזמנו של הרמזו הראשון שיש לנו לקיום פרדסים של תפוחי זהב ביפו [...] כדאי להעיר בקשר עם זה שבראשית המאה ה-17 מזכיר הקיסר באבר בזכרונותיו את תפוח הזהב של כורא-טאן, ואומר כי הפרי הזה הוא אחת הסחורות החשובות למקח וממכר שבין אסטיראבאד, עיר ומחוז בצפון פרס, וסמרקנד הנמצאת במרחק 1,100 פרסא ממנה; 'אולם מכיון שיש לאלה קליפה עבה ומעט עסיס, אינם עלולים להנוק ביותר'. עובדא היא שיש לתפוח הזהב היפואי סגולות השתמרות יוצאות מן-הכלל, בעיקר מפני קליפתו העבה' (טולקובסקי תרפ"ו, עמ' 147-148). בספרו פרי עץ הדר הנ"ל החליש טולקובסקי טענה זו.

4. סווינגל מציינ כי ה'Jaffa' האמריקאי הובא לארצות הברית מארץ-ישראל תחילה לקליפורניה בשנת 1883, על ידי הנגל סנפורד. משם התפשט הגידול לכל אזורי גידול ההדרים בארצות הברית, אך כנראה שזו היא ה'בלדי' הארץ-ישראלית (שם, עמ' 510-511). בשנת 1920 הובא ה'שמוטי' לארצות הברית בידי אנשי משרד החקלאות של ארצות הברית. אין טעמו המיוחד של ה'שמוטי' הגדל בארצות הברית, כטעמו של זה הגדל בארץ (שם, עמ' 517). ככל הנראה אלה הם המקרים היחידים של יבוא זני צמחי תרבות מישראל לארצות

9. אף פרדס הברק בנזלה שליד זכרון יעקב נחשב על הפרדסים הוותיקים שנטעה הפקידות ב'שדות הניסיון' שלה. אך ככל הנראה לא ניטע פרדס זה לפני שנת תר"ץ/1980 (סמסונוב 1943, עמ' 182).
10. ישנה טענה על דבר עוד שני פרדסים שניטעו אף הם בשנות השמונים. פרדס בנחלת לחמן אשר בפתח-תקוה ופרדס משפחת מויאל ביפו (בן-עזר (ראב) 1950). אכן, מן הקשר המחכר למעלה, בין הרב פרומקין שהיה אחראי על פרדס לחמן ובין בני משפחת פלמן, מתקבל הרשם כי נטיעה כזו בשנות השמונים הייתה אפשרית. עדות אחרת לכך הם דבריו של עקיבא ליברכט, מוותיקי פרדסי פתח-תקוה, כי פרדס התחילו לנטוע בנחלת לחמן בשנת תרמ"ז/1887 (ליברכט 1938, עמ' 35-38). אך מן המובא אצל קרסל אפשר להסיק כי נטיעה זו, כשאר הנטיעות הראשונות בפתח תקוה, הייתה בשנות התשעים (קרסל תשי"ג, עמ' 196-197). אשר לפרדס מויאל, משפחת מויאל הייתה כבר באותן שנים משפחת יהודים ותיקה יחסית, המעורה בחיי הכלכלה של העיר. אפשר לראות את פנייתה לפרדסנות במסגרת כלל הניסיונות החקלאיים של היישוב היהודי החדש. אך לא פחות מכך מתקבל על הרעת כי נטיעת פרדס הייתה אחד מן העסקים שבעלי האמצעים ביפו, נכנסו בהם, באותה תקופה.
11. מר אברהם חנקין מחדרה, בנו של תנחום חנקין ז"ל, שאישר את עובדת הנטיעה, סבור שהיא נעשתה שנתיים או שלוש מאוחר ממה שנוקב עבר-הדני. הפרדס עמד בשעתו על גבולה הצפוני של המושבה ולימים נבנתה שם 'שכנת האוצר'.
12. בפתח תקוה היו כ-900 דונם, ביסוד המעלה כ-300 דונם, בחדרה כ-200 דונם, במקוה ישראל 175 דונם, בגס ציונה כ-160 דונם ובראשון לציון 90 דונם. כן נכללים ב-2,000 הדונם הפרדס המזריטשי בסומייל, פרדס מונטיפיורי על גדות נחל אילון, ופרדסים קטנים בראש פינה, חיתין ועקרון (מאיר-רובין המצוטט אצל עבר הדני 1950, עמ' 29). גדות נחל אילון, ופרדסים קטנים בראש פינה, חיתין ועקרון (מאירובין אצל עבר-הדני 1966, עמ' 28-29).
13. הסכום הכללי של השקעות הברק רוטשילד בארץ-ישראל משנת תרמ"ג/1883, שבה החלה את פעולתה בארץ, ועד שנת תרי"ס/1900 שבה עברה הנהלת מושבותיה לידי יק"א, היינו במשך 17 שנה, נאמד ב-40 מיליון פרנק זהב או 1.6 מיליון ל"ש. משנת תרי"ס/1900 ועד סוף שנת תרע"ז/1917 הוציא הברק רוטשילד, בעיקר באמצעות יק"א, עוד סכום הנאמד ב-20 עד 25 מיליון פרנק זהב או 0.8 עד 1.0 מיליון ל"ש. השקעות הברק נעשו לא רק לפיתוח חקלאי אלא גם לביסוס המושבות ולצורכי הציבור של כלל היישוב (אוליזור 1939, עמ' 222-223).
14. תחשיב ההשקעה הנדרשת בפרדס בן 40 דונם עד לניכיה המעלה הכנסות, כעבור 7 שנים מזמן נטיעתו, נוקט, בשנת 1891, בסכום בן 13 אלף פרנק (פעלמאן תרנ"א, עמ' 28-31). תחשיב אחר, בשנת 1914, מעלה את ההשקעה הנדרשת בפרדס בן 9 הקטאר (90 דונם), למשך תקופה של 5 שנים, נוקט בסכום בן 72 אלף פרנק (Nawrazki 1914, p. 336).
15. ראו המקורות הנוספים המצוינים בהערת מס' 1.
16. ראה לציון כי מראשית הדברים, אצל המתאכר היהודי איש העלייה הראשונה, היה יחס דו ערכי, או התנגדות לפרדסנות כעיסוק חקלאי 'לגיטימי', בשונה מפלחה או מרעיית צאן. הדימוי הרחוק של האיכר המקראי היה של 'עובד אדמה', המצויא בזיעת אפו לחם מן הארץ. משמע, איכר העוסק בחרישה, זריעה וקצירה, המטעים - 'פלאנטאציות' - לא הלמו דימוי זה. תפיסה זו מאפיינת את כתבי 'חובבי ציון' בתקופת העלייה הראשונה וקודם לכן. על כן למשל, י"מ פינס, דמות מרכזית בתקופה ובחוגים הנדונים כאן, שצייד בחקלאות של מטעים, ביקש למצוא הקשר לגידול זה במושבות היהודיות החדשות בכתבי הקודש. הוא מצאו במקרא בפסוק יכי תבואו אל הארץ ונטעתם, ובדברי חז"ל ביאתה מוצא בהקביה שמתחילת ברייתו של עולם לא נתעסק אלא במטע תחילה (פינס, עמ' 112-115). לעומת זאת אחד העם, בדבריו הביקורתיים על מושבות ארץ-ישראל, משנות התשעים, התנגד למטעים לא רק משום שאין

עתיד מסחרי לנטיעות (בעיקר לגפן). אלא משום שהפרנסה מן הנטיעות, הגוררת זניחת תפקיד 'המציא לחם מן הארץ', איננה פרנסה ראויה למתיישב היהודי (מובא בפרק 'מושב' מושבת הכרמים' אצל קרטל תשי"ג, עמ' 196-197). אגב, היכוח דומה בין מחייבי נטיעה ובין חסידי הפלחה בלבד, חצה את מתיישבי קברצת כנרת בשנות העשרים של המאה ה-20, כשנימוקים כלכליים ואידאולוגיים, כמובא כאן, משמשים בערבוביה אצל שני הצדדים (חבס 1968, עמ' 360). ובמקביל, הדוגמה של איכר 'עובר אדמה' הייתה, למעשה, זו של העוסק בעיקר בפלחה. על תפיסת החקלאות של הראשונים אומר פוחצ'בסקי, מבכירי החקלאים של התקופה:

עברו האיכרים הראשונים לפני שלושים שנה להתיישב בארץ, לא חלמו כלל על דבר נטיעות, כי הלא רוסיה ורומניה מוצאם, ארצות אשר הזריעות הן העיקר שמה ועצי פרי טפלים להן' (פוחצ'בסקי תרע"ג, עמ' 381-385). עבר הדני מביא את הסיפור הבא, המדגים עמדות אלה: כשהראו לנציגי מתיישבי עקרון בעתיד, יהודים איכרים מלידה מהעיר רח'ני, את אחת טלוב אפנדי בואדי חנין, ובה פרדס עצי הדר, אמרו: 'מה לנו ולפרדס - כלום פירות שבת אנו מבקשים? לחם לאכול ובגד ללבוש ביקשנו ומזהאדמה הזאת לא נוציא לחמנו'. ובחרו להתיישב בעקרון (עבר הדני 1950, עמ' 14-15).